

Boudien de Vries

De eerste
3 October-feesten:
volksvertier of vermaak
voor de burgerij?

3 Oktoberlezingen

Redactie: Prof. P.G.J. van Sterkenburg
Dr. F.S. Gaastra
Dr. D.J. Noordam
Dr. R.P. Fagel
L.M.M. Heruer

De 3 Oktoberlezingen worden georganiseerd door de 3 October-Vereeniging en het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden. Deze lezingen worden jaarlijks gehouden op de zondag voorafgaande aan drie oktober. De eerste lezing vond plaats op 28 september 1997 in Stedelijk Museum de Lakenhal in Leiden.

Voor de 3 Oktoberlezing wordt ieder jaar een spreker uitgenodigd, die op zijn of haar eigen manier naar het beleg van Leiden zal kijken.

3 Oktoberlezingen:

1997: R.P. Fagel, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen.*

1998: J.A.F. de Jongste, *Om de religie of om de vrijheid. Spanningen tussen stadhuis en kerk na het beleg.*

1999: D.J. Noordam, *De historische optochten van de 3 October-Vereeniging.*

2000: W. Otterspeer, *De lezende Pallas. Het dubbeltalent van de Leidse universiteit.*

2001: S. Groenveld. 'Van vyanden und vrienden bedroevet'. *De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad.*

2002: B. de Vries, *De eerste 3 October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?*

De eerste 3 October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?

Boudien de Vries

3 Oktoberlezing 2002

Sdu Uitgevers, Den Haag

Vormgeving omslag: Wim Zaat, Moerkapelle
Zetwerk: Holland Graphics, Amsterdam
Print en afwerking: Drukkerij Aktief, Den Haag

Universiteit Leiden

© Boudien de Vries, 2002.

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 90 12 09701 0

De eerste 3 October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?

1. Het begin: de brief van N. Brouwer

De ontstaansgeschiedenis van de 3 October-Vereeniging is een bekend verhaal. Op 3 oktober 1884 was de onthulling van het Van der Werf-standbeeld massaal en uitbundig gevierd. Heel de bevolking leek te zijn uitgelopen om het feest mee te maken. De heer N. Brouwer, onderwijzer en lid van de Commissie voor de Volksbijeenkomsten, vond dat dit enthousiasme voor de herdenking van Leidens Ontzet niet mocht verflauwen. De stad moest deze roemrijke gebeurtenis uit haar eigen verleden niet af en toe, maar elk jaar vieren. Op 10 maart 1886 schreef Brouwer een brief aan zijn medebestuurders van de Commissie voor de Volksbijeenkomsten, waarin hij voorstelde voor dit doel een vereniging op te richten. Deze brief geldt als het begin van de 3 October-Vereeniging, die kort daarop, op 13 mei 1886, formeel van start ging. Drie oktober van dat jaar was de eerste viering in een lange reeks.¹ Het initiatief viel in goede aarde, dat blijkt uit de toestroom van nieuwe leden. In juni 1886 waren er al 820 leden, in 1889 al 2439 en in 1900 ruim 2700.² Brouwer werd de eerste voorzitter, en zou dat tot zijn dood in 1919 blijven.³

Deze geschiedenis is al vaker verteld, maar desondanks loont het de moeite om de vergeelde brief van Brouwer, nummer 1 uit de inventaris van het omvangrijke archief van de vereniging, nog eens goed na te lezen. Ik citeer uit het begin van zijn brief. Zijn bedoeling is:

een vereeniging te doen oprichten zoals te Alkmaar en te Groningen bestaan, een vereeniging die zooveel mogelijk alle rangen en standen der bevolking (except de tootaal onbeschaafden) omvat en vereenigt tot bereiking van hetzelfde doel. Dat doel is de herinnering aan de 3den October levendig te houden en de les der historie luide te blijven prediken dat een volk, dat in zichzelf verdeeld is ten gronde moet gaan.⁴

Een aantal belangrijke thema's in het hedendaagse stadshistorisch onderzoek zijn in dit korte citaat te ontdekken. In de eerste plaats duidt de verwijzing naar Alk-

maar en Groningen erop dat ook elders in de tweede helft van de negentiende eeuw belangstelling ontstond voor het eigen stedelijke verleden en wat we nu zouden noemen: het behoud van het culturele erfgoed. Het nieuwe stedelijk zelfbewustzijn was geworteld in het al dan niet fictieve heroïsche verleden. Het is opmerkelijk dat niet alleen in Leiden, maar ook in andere steden in deze periode historische verenigingen ontstaan.

Ten tweede is er het voorstel om een *vereniging* op te richten. In dit geval een vereniging van gelijkgestemde inwoners van Leiden, die een belangrijk feit uit de geschiedenis van hun stad willen herdenken. Maar waarom zou dat zo nodig moeten in de vorm van een vereniging met een bestuur, een reglement, jaarvergaderingen en leden? Het voorstel om voor dit doel een vereniging op te richten is een typisch negentiende-eeuws, stedelijk verschijnsel. In de laatste twee decennia van de negentiende eeuw deed zich een ware golf voor van de oprichting van allerlei soorten nieuwe verenigingen. Anders dan eerder in de eeuw zijn deze verenigingen vaak in principe bedoeld voor 'iedereen'. Brouwer heeft het niet voor niets over een vereniging voor alle rangen en standen der bevolking. De dichtheid van het verenigingsnetwerk betekent dat veel stadsbewoners lid waren van een of meerdere verenigingen. Het was een manier om je vrije tijd aangenaam door te brengen, politieke of sociale idealen te verwezenlijken, aan liefdadigheid te doen of netwerken van sociale contacten op te bouwen. Eind negentiende eeuw was de deelname aan het bloeiende verenigingsleven, naast gezin en werk, niet meer weg te denken uit het dagelijks bestaan van veel stadsbewoners.

Stadshistorici hebben pas recent aandacht gekregen voor dit interessante sociaal-culturele aspect van de stedelijke samenleving. De vaak honderden verenigingen die zelfs niet al te grote steden kenden,⁵ moeten een cruciale rol hebben gespeeld in de manier waarop stadsbewoners met elkaar omgingen, buiten de intimiteit van het gezin en buiten de sociale banden met burens en vrienden. De verenigingen moeten een factor zijn geweest in het overbruggen van economische, politieke en religieuze tegenstellingen in de steden. Mogelijk is dank zij het verenigingsleven voorkomen dat de overvolle negentiende-eeuwse steden uiteenvielen in elkaar op leven en dood bestrijdende partijen. Verenigingen zijn een middel om de stedelijke saamhorigheid en collectiviteit te bevorderen en tot uitdrukking te brengen. Dit laat zich ook lezen in Brouwers woorden: 'een vereeniging die zooveel mogelijk alle rangen en standen der bevolking [...] vereenigt tot bereiking van hetzelfde doel'. Bovendien trekt hij de les uit 3 oktober 1574: 'dat een volk, in zichzelf verdeeld ten gronde moet gaan'. Met andere woorden: gelukkig had Van der Werf de Leidenaren die op het punt stonden zich over te geven, door zijn heldhaftig optreden kunnen weerhouden dit te doen. Het resultaat van de herstelde eendracht was duidelijk. We zullen zien hoe de 3 October-Vereeniging, impliciet en expliciet, de stedelijke eenheid in haar vaandel voerde.

Het beschavingsoffensief is een derde thema dat in de brief van Brouwer valt te ontdekken. Een deel van het verenigingsleven richtte zich namelijk op het beschaven van het lagere volk. Dit is een beweging die de hele negentiende eeuw waarneembaar is, maar die juist in de periode waarin de 3 October-Vereeniging werd opgericht, een hernieuwd elan kreeg. Niet alleen in Leiden maar overal in Nederland, ja in heel Europa namen in de tweede helft van de negentiende eeuw de spanningen tussen de verschillende bevolkingsgroepen toe, die bij de burgerij⁶ leidden tot angst voor de massa, angst voor onbeheersbare stedelijke processen. In de visie van de burgerij lag de oplossing in het beschaven van de lagere volksklassen. Met een beschaafd volk zouden verdeeldheid en oproer plaatsmaken voor stedelijke harmonie, zoals in de goede oude tijd.

Grofweg zijn in het beschavingsoffensief en de verenigingen die daaraan gestalte geven, twee varianten te onderscheiden. De eerste variant richt zich op het reddend van dronkaards, gevangenen, bedelaars en gevallen vrouwen. Dit kan als het ware alleen van bovenaf. Het zijn de burgers die *voor* deze mensen beslissen wat het beste voor hen is. Daarnaast zijn er burgers die een voorbeeld willen zijn voor en op vaderlijke wijze leiding willen geven aan nog onwetende en onbeschaafde, maar wel brave, oppassende en vooral dankbare leden van de volksklasse. De bekende Maatschappij tot Nut van 't Algemeen is een exponent van deze laatste stroming. De burgers in dit type verenigingen ontplooiën in theorie geen activiteiten *voor*, maar vooral *met* het opvoedbare deel van de volksklasse. Het is duidelijk dat in de visie van Brouwer de 3 October-Vereeniging zich moet richten op dit deugdzame gedeelte van de lagere standen. Hij heeft het immers over 'alle rangen en standen, except de totaal onbeschaafden'. Later in zijn brief meldt hij ook dat de vereniging 'geheel door het volk en voor het volk' moet zijn, maar voor het geval zijn medebestuurders zijn woorden verkeerd mochten opvatten, voegt hij er geruststellend aan toe: 'volk is hier niet gelijk aan plebs'.

Deze drie thema's – de groeiende aandacht voor het eigen stedelijk verleden, het verenigingsleven en ten derde het beschavingsoffensief, zullen de leidraad vormen voor de rest van dit artikel. Door de 3 October-Vereeniging te plaatsen in deze stadshistorische thema's kunnen we haar beter karakteriseren en beoordelen in welk opzicht zij paste in het geheel van initiatieven van de burgerij. De eerste jaren, van 1886 tot ongeveer 1900, zijn uitgangspunt. Het archief van de vereniging is simpelweg te omvangrijk voor een studie over een langere periode. Ik begin met het verenigingsleven, de plaats van de 3 October-Vereeniging daarin en de manier waarop zij de stedelijke collectiviteit representeerde. Daarna volgt een mogelijke verklaring voor het groeiende historische besef dat in Leiden en elders in de tweede helft van de negentiende eeuw zo onmiskenbaar aan de oppervlakte kwam. In het laatste deel van deze lezing komt het beschavingsoffensief aan bod. Hier tekent zich binnen de nog prille 3 October-Vereeniging een interessant

spanningsveld af. De eerste jaarverslagen slaan vrijwel constant een jubeltoon aan: jong en oud, rijk en arm amuseerde zich kostelijk bij de optocht, het vuurwerk en de poffertjeskramen. Het was altijd feest, ook als het oktoberzonnetje even niet scheen. Achter de schermen werden echter pittige meningsverschillen uitgevochten over voor wie de feesten nu eigenlijk bedoeld waren, voor ‘iedereen’, of voor de leden, voor het volk of voor de beschaafde burgerij.

2. Het Leidse verenigingsleven in de negentiende eeuw

Het negentiende-eeuwse verenigingsleven heeft zijn wortels in de late achttiende eeuw. Dit heeft te maken met nieuwe opvattingen over de inrichting van de maatschappij en vooral de rol van de burgers hierin. Na de Franse Revolutie kreeg overal in Europa de burgerij meer politieke macht en sociaal aanzien. De eeuwen daarvoor had de burgerij al een belangrijke economische positie, maar pas eind achttiende eeuw kreeg zij in sociaal en politiek opzicht meer aanzien. Burgerlijke deugden als matigheid, redelijkheid, spaarzaamheid, deugdzaamheid en vlijt werden nu algemene idealen. In de Republiek waren de burgers en de bijbehorende burgerdeugden vanzelfsprekend al veel eerder toonaangevend. Pijlers van de maatschappelijke orde waren de nuttige, redelijke en beschaafde burgers, die in deftige genootschappen en maatschappijen met elkaar discussieerden over de meest wenselijke inrichting van de maatschappij. De Patriottenbeweging en de Bataafse Revolutie eind achttiende eeuw leidden ook in Nederland tot een levendig maatschappelijk debat.

In de visie van de tijdgenoten konden alleen burgers met nuttige kennis meedoen aan dit debat. Het verwerven van deze nuttige kennis gebeurde vooral in de zogenaamde leesgezelschappen, waarin burgers met elkaar van gedachten konden wisselen over boeken, tijdschriftartikelen, pamfletten en brochures. De naamgeving van deze leesgezelschappen – soms sjiek in het Latijn – verradt hoezeer het nuttige (het verwerven van kennis) met het aangename (een beschaafd debat met gelijkgestemden) werd verbonden. In Leiden bestonden eind achttiende eeuw bijvoorbeeld: *Utile Dulce* (1775), *Miscens Utile Dulce* (1780), *Leest en overdenkt* (1780), *Nuttig en aangenaam* (1790), *Nuttig tijdverdrijf* (1794) en *Tot nut en vermaak* (1794).⁷ En dat zijn ze nog niet eens allemaal. Naast deze discussieclubs ontstonden geleerde genootschappen, niet verwonderlijk in een stad met zoveel wetenschappelijk potentieel.

Een andere vorm van verenigingsleven waren de dichtgezelschappen. Net als elders werden in Leiden eind achttiende eeuw ook allerlei dichtgezelschappen opgericht, nazaten van de aloude rederijderskamers. De leden oefenden zich in het maken van gedichten en het voordragen ervan. Recent is vastgesteld dat ze hierin

een grote maatschappelijke betrokkenheid aan de dag legden.⁸ Ik noem het Taelen Dichtlievend Genootschap onder de Spreuk: Kunst wordt door arbeid verkregen (1774), Het dichtgenootschap De Democriet (1795) en het dichtersgezelschap onder de zinspreuk *Utilitatis-Ergo* (1798). Het is wederom maar weer een greep. Dan werden er ten slotte eind achttiende eeuw overal sociëteiten opgericht, waar mannelijke burgers konden discussiëren over politiek, de krant lezen en een glaasje drinken. Ook hier is een ware golf eind achttiende eeuw met in Leiden bijvoorbeeld de Vaderlandsche Sociëteit (1784) de Vaderlandsche Burger-Sociëteit (1786), de Burger-Sociëteit ter bevordering van eendragt (1786), de Oprechte Vaderlandsche Sociëteit onder de zinspreuk *Standvastigheid werkt eendracht* (1788) en natuurlijk Sociëteit *Amicitia*, die van al deze sociëteiten het langste zou blijven bestaan, namelijk tot vandaag de dag.

Eind achttiende, begin negentiende eeuw ziet het verenigingslandschap er dus als volgt uit: veel lees- en dichtgezelschappen, enkele geleerdenclubs en veel sociëteiten voor de deftige burgerij. In de loop van de negentiende eeuw zou hierin gaandeweg verandering komen.⁹ De leesgezelschappen bleven populair, maar verloren hun obsessie met nuttigheid. Vaker waren ze gericht op het goedkoop verschaffen van literatuur, vooral romans. Boeken waren tot het eind van de negentiende eeuw zelfs voor de beter gesitueerden nog altijd vrij prijzig en het lidmaatschap van een leesgezelschap of een leesmuseum, – een soort particuliere bibliotheek voor de burgerij – bracht al snel grote voordelen. De dichtgezelschappen ontwikkelden zich veelal tot toneelverenigingen. Daarnaast werden in de loop van de negentiende eeuw in alle Nederlandse steden verenigingen voor muziek en liedkunst opgericht. Voor Leiden was *Musis Sacrum* een van de oudste met haar oprichtingsjaar 1828. Halverwege de eeuw ontstonden de muziekgezelschappen *Orpheo duce*, *Vermaak door Toonkunst*, *Harmonie*, en de *liedertafel de Avondster*. Een Leidse afdeling van de landelijke Maatschappij voor Toonkunst bestond al sedert 1834. Ook het sociëteitsleven breidde zich in sociale zin uit. Was en bleef *Amicitia* vooral voor de stedelijke elite, Sociëteit de *Vriendschap* (1850) was voor de middenstand, en het merendeel van de leden van *Concordia* (1862) bestond uit kooplieden en winkeliers.¹⁰

Naast deze verenigingen die vooral gericht waren op het vermaak van de burgerij, waren er gedurende de hele negentiende eeuw ook allerlei initiatieven van burgers om het lot van hun minder bedeelde medemensen te verzachten. In de negentiende eeuw wordt een enorm aantal filantropische verenigingen opgericht. Dit heeft te maken met wat genoemd wordt: het falen van de publieke sector. De groei van de stedelijke bevolking leidde bij een achterblijvende economische ontwikkeling tot toestanden die wij maar al te goed kennen uit de hedendaagse steden in arme landen: verpaupering van de arbeidersbevolking, onvoldoende onderwijs, slechte behuizing, schrikbarende hygiënische toestanden en het perio-

diek uitbreken van besmettelijke ziekten. De liberale overheid zag het niet als haar primaire taak om de zorg hiervoor op zich te nemen en hield zich tamelijk afzijdig van wat wij nu de publieke sector zouden noemen. Er was alle ruimte voor het particuliere initiatief. Ook in Leiden waren er allerlei verenigingen die zich toeleiden op liefdadigheid, meestal op religieuze grondslag. Zo was er in Leiden bijvoorbeeld de Vereeniging Christelijk armbezoek (1870), een afdeling van de landelijke, katholieke Vincentiusvereniging, de eveneens katholieke Vereeniging van de H. Elisabeth, die zich toeleide op het bezoeken van minvermogene zieken. Een uitzondering was de ‘neutrale’ Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen, die bewust geen onderscheid maakte naar religieuze gezindte, mits de leden maar Christelijk waren. Joden met bevlogen maatschappijverbeterende ideeën waren niet welkom.

Deze enorme hoeveelheid verschillende verenigingen hadden alle gemeenschappelijke trekken. Zelfs internationaal gezien is er een verbazingwekkende overeenkomst in de manier waarop deze verenigingen functioneerden. Om te weten wat nu wel of niet onder het begrip vereniging valt, kan een goede definitie helpen. We hebben het bij bovenstaande voorbeelden over vrijwillige verenigingen. Zo’n vereniging is een sociale organisatie, onafhankelijk van de (lokale) overheid, opgericht voor een afgebakend en vastgesteld doel, waarvoor het nodig is zich aan te melden, die op elk moment weer kan worden verlaten, die bestuurd wordt via een serie vastgestelde en gepubliceerde regels en die haar leden niet betaalt voor de tijd en bekwaamheden die zij inbrengen.¹¹ Gilden passen dus niet in deze definitie, want ze zijn niet voor iedereen toegankelijk, een kerkgenootschap hoort er ook niet bij, al valt een vrijwillige organisatie *binnen* een kerkgenootschap, zoals een broederschap, er wel weer onder. De Gemeenteraad, of de Kamer van Koophandel zijn evenmin vrijwillige verenigingen. Grensgevallen zijn de vele comités en commissies die de negentiende eeuw kende, die voor allerlei doeleinden werden opgericht. Strikt genomen kon men niet vrijwillig lid worden van zo’n commissie, wel donateur. Voor het overige functioneren ze als verenigingen. De Commissie voor de Volksbijeenkomsten, waarvan Brouwer lid was, kende geen vrije toetreding. Dat gold echter wel voor de moederorganisatie: de plaatselijke afdeling van het Nut.

Karakteristiek voor al deze verenigingen was het open en democratische klimaat dat er – in theorie – heerste. Iedereen die de contributie betaalde en het reglement onderschreef kon lid worden. In de praktijk viel dit wel wat tegen: veel verenigingen kenden een ballotagesysteem, waardoor alleen ‘geschikte’ nieuwe leden werden toegelaten. Bovendien zorgde in de meeste gevallen de hoge contributie er wel voor dat nieuwe leden alleen uit bepaalde sociale milieus werden gerekruteerd. De ons-kent-ons sfeer was in de meeste gezelschappen erg hoog. Het belang van dit soort verenigingen ligt vooral in het samenbindende element: waar

in het leven van alledag sommige leden economisch elkaars concurrenten waren, politiek elkaars tegenstanders en religieus het totaal met elkaar oneens, had de club of vereniging een overkoepelende functie. We hebben het dan vooral over de verenigingen van de burgerij, waaraan de negentiende eeuw zo rijk is.

In de laatste decennia van de negentiende eeuw nam het aantal verenigingen explosief toe. De muziek- en zanggezelschappen mochten zich verheugen in een groeiende populariteit, ook onder de arbeidersklasse. Er kwamen ook nieuwe manieren van vrijetijdsbesteding en nieuwe politieke doelen die in de vorm van verenigingen werden gegoten. Bij nieuwe vrijetijdsbesteding moeten we vooral denken aan sport: de late negentiende eeuw wemelt van gymnastiek-, zwem- en schermverenigingen, en kolf-, schiet-, schaats- en rijwielclubs. Verder is er een duidelijke toename van politiek georiënteerde organisaties, zoals de burgerlijke kiesverenigingen en allerlei werkmansverenigingen. Deels waren deze verenigingen van het aloude zelfhulptype: groepen ambachtslieden die elkaar hielpen bij rampen, zoals ziekte of overlijden van de kostwinner. Het waren vaak de geschoolde werklieden, zoals typografen, timmerlieden en kleermakers die dit type vereniging oprichtten. Zij hadden meer te verliezen, en wel een beetje geld om opzij te leggen voor de contributie. Er zijn eind negentiende eeuw ook arbeidersorganisaties die heel voorzichtig betere arbeidsvoorwaarden bepleitten bij hun patroons. Ook sloten veel arbeiders zich aaneen in coöperatieve bouwverenigingen die betaalbare arbeiderswoningen bouwden. Ten slotte kent deze periode de opkomst van de militante en radicalere, socialistische arbeidersbeweging. Wat dit laatste betreft liep Leiden bepaald niet voorop. Pas in 1899 wordt een afdeling van de niet eens zo heel revolutionaire SDAP opgericht, maar dat wil niet zeggen dat er in de periode daarvoor geen arbeidsonrust bestond of de dreiging dan wel aantrekkingskracht van het socialisme niet werd gevoeld.¹²

De randvoorwaarden voor de indrukwekkende verdichting van het verenigingsleven waren eind negentiende eeuw gunstig. Welvaart en vrije tijd namen toe, weliswaar zeer mondjesmaat, maar genoeg voor het ontstaan van nieuwe, al dan niet strijdvaardige arbeidersverenigingen, sportverenigingen en allerlei zangkoren en muziekverenigingen. De beginnende verzuilingstendensen betekenden ook een toename van zowel politieke betrokkenheid als de oprichting van verenigingen op levensbeschouwelijke grondslag. In Leiden waren dat bijvoorbeeld de Dames Naaivereniging tot het voorzien in de behoeften van de R.Kath. armen, de Gereformeerde Jongedochtersvereniging Martha, of de Leidse afdelingen van de Nederlandsche Protestantenvbond, de landelijke Rooms-Katholieke Volksbond, of de Nationale Christen Geheel Onthouders-Vereeniging. Deze lokale afdelingen van landelijke organisaties konden tot stand komen dank zij betere verkeersverbindingen. Van de Rooms-Katholieke Volksbond weten we dat in een vergelijkbare stad, Haarlem, en in een vergelijkbare periode, 1900, deze bond

rond de 1000 leden had. De doelstelling was: 'vooral den werkmansstand en de kleine burgerij tegen de socialistische dwalingen van onze tijd te beveiligen'. De contributie was slechts 6 cent in de week, ongeveer 3 gulden per jaar.¹³

Omstreeks de eeuwwisseling had het verenigingsleven een fundamentele verandering ondergaan. Niet alleen waren er méér verenigingen en op méér gebieden van het maatschappelijke en politieke leven, maar de typische verenigingen van de negentiende eeuw: een club notabelen die zich bezighield met kunst en cultuur, met liefdadigheid, wetenschap of het beschaafde debat, met hoge contributies en een ballotage, raakten uit de tijd. Ze verdwenen niet, maar de nieuwe verenigingen waren óf exclusief van arbeiders, of rekruteerden uit veel bredere lagen van de bevolking dan voorheen. Culturele, charitatieve en religieus geïnspireerde organisaties werden weliswaar nog steeds bestuurd door de leden van de elite, maar stonden in principe open voor iedereen. De geringe contributies maakten de drempel voor het lidmaatschap laag.

3. De 3 October-Vereeniging, voor iedereen?

De 3 October-Vereeniging beantwoordt in veel opzichten aan bovenstaande karakteristiek van de laat-negentiende-eeuwse vereniging. Een beroep werd gedaan op héél de Leidse bevolking, op alle rangen en standen, om toe te treden. Er was geen ballotage en de lage contributie, één gulden per jaar, nog geen twee cent per week, betekende dat ook daadwerkelijk veel Leidenaars lid konden worden.¹⁴ Die ene gulden was weinig, in vergelijking met bijvoorbeeld de elitesociëteit *Amicitia*, die een contributie vroeg van 36 gulden per jaar,¹⁵ of de *Sociëteit de Vriendschap* met een jaarlijkse contributie van 14 gulden. Maar desondanks had het lidmaatschap van de 3 October-Vereeniging wel zijn maatschappelijke beperkingen. Hoe dan ook zal voor het armste deel van de Leidse bevolking die ene gulden wel degelijk een drempel hebben betekend, omdat dit bedrag in één keer op tafel moest worden gelegd. In de jaren tachtig van de negentiende eeuw was het arbeidersinkomen nog steeds ongeveer één gulden per dag, als er ten minste gewerkt kon worden. De Leidse minvermogenen kwamen, zoals we weten, in groten getale naar de uitdeling van brood, haring, tabak en bier, maar ze werden geen lid. Veel arbeidersverenigingen kenden weliswaar óók een lage contributie van maar een paar centen in de week, maar die kon per week worden voldaan.

Dan is er nog een andere hindernis die een aspirant-lid moest nemen. Het huishoudelijk reglement bepaalde namelijk dat ieder tot de vereniging kan toetreden, die 18 jaar of ouder is 'door zich schriftelijk bij den r^c Penningmeester aan te melden'.¹⁶ Nu was de Leidse bevolking wel voor een groot deel gealfabetiseerd eind negentiende eeuw, maar lezen, en vooral schrijven behoorde nauwelijks tot

de dagelijkse praktijk van veel arbeiders. Het kan niet anders of de schriftelijke aanmelding betekende in de praktijk een drempel.

Impliciet was er nog een ander selectie criterium, zó vanzelfsprekend voor de tijdgenoten, dat het niet nodig was dit in het huishoudelijk reglement te vermelden. Er werd stilzwijgend van uitgegaan dat ‘leden’ alleen sloeg op ‘heren’ en niet op ‘dames’. Nu was de 3 October-Vereeniging in dit opzicht bepaald geen uitzondering.¹⁷ Dat met leden in principe alleen heren werden bedoeld, blijkt op allerlei plaatsen in de notulen en feestwijzers. Al bij het maken van de plannen voor de eerste 3 October-viering van de vereniging lezen we: ‘s avonds vuurwerk op het Schuttersveld, waarbij voor de leden met hunne dames een gedeelte van het terrein wordt afgeschoten’.¹⁸ En in de bestuursnotulen van februari 1888, waarin plannen worden besproken voor een harddraverij staat: ‘Het idee om onze leden te laten betalen wordt geheel verworpen. De entrées worden voorlopig aldus bepaald: leden met eene dame vrij, meerdere dames of kinderen 25 cts en niet-leden dames of heren 1 gulden’.¹⁹ De feestwijzers zijn ook niet mis te verstaan: ‘Ieder lid der 3 October-Vereeniging heeft, op vertoon van zijn Bewijs van Lidmaatschap, toegang tot het terrein, voor zich en één dame of kind’.²⁰ Was je met een dame én een kind dan kostte een extra kaartje een kwartje. Niet-leden konden Heerenkaarten kopen voor f 1,50, waarvoor ze ook met twee personen de feestelijkheden konden bezoeken.

Toch was het niet helemaal uitgesloten om als dame lid te worden. In 1887 werd bij het *Jaarverslag* een ledenlijst gevoegd. Hier vinden we sporadisch een enkel dameslid. Vrijwel altijd gaat het om weduwen van vooraanstaande Leidenaars, zoals mevr. de wed. Dr. C.J.C. Reuvs-Blussé, of mevr. de wed. J.J. Snouck Hurgronje-de Visser. Een enkele maal is een ongehuwde, volwassen vrouw ook lid. Gehuwde vrouwen werden, althans in de beginjaren, nooit lid. Dit patroon: wel weduwen, en een enkele zelfstandige vrouw, nooit gehuwde vrouwen, is ook voor andere verenigingen in deze tijd vast te stellen.²¹

De combinatie van de contributie – niet al te hoog, maar toch een zekere drempel, het schriftelijk aanmelden en de terminologie ‘heren en dames’ doet vermoeden dat de vereniging misschien wel heel het volk als doelgroep zag, maar dan vooral de notabelen, de middenstand, ambachtslieden en geschoolde arbeiders. Dat blijkt ook uit de stedelijke verenigingen die in de beginjaren meededen aan de optocht. Blijkens de notulen werd besloten om alle mogelijke verenigingen uit te nodigen om aan de optocht deel te nemen ‘met hunne vaandels’.²² In 1887 bijvoorbeeld waren dat er 22 volgens de feestwijzer, gerangschikt naar oprichtingsdatum. Naast het aloude geleerde Genootschap ‘Mathesis Scientiarum Genetrix’ (de wiskunde is de moeder der wetenschappen) dat al uit de achttiende eeuw dateerde en daarom voorop mocht lopen, bestond het merendeel van de verenigingen uit de typische zelfhulporganisaties van ambachtslieden en ge-

schoolde arbeiders. Een aanwijzing hiervoor zijn de motto's van deze verenigingen waar vriendschap de boventoon voerde: Eendracht door vriendschap (kleermakers, opgericht 1869), Nut door vriendschap (smeden en koperslagers, 1872), Hulp door vriendschap (tabakswerkers 1874) of kortweg: De vriendschap (bakkers en slaggers, 1876). De vereniging van typografen deed ook mee aan deze optochten, maar tooide zich als vrijwel overal elders met de naam Laurens Jansz. Koster.²³

Het meelopen van stedelijke organisaties in optochten heeft een lange geschiedenis. In katholieke landen liepen bij grote processies, zoals die op Sacramentsdag, alle mogelijke stedelijke organisaties, zoals religieuze broederschappen, buurtorganisaties en gilden met hun vaandels en banieren mee in de stoet. Het was een middel om de stedelijke eenheid te benadrukken. Nergens wordt het met zoveel woorden gezegd, maar het is niet ondenkbaar dat juist het uitnodigen van deze verenigingen eind negentiende eeuw hetzelfde doel diende: de verenigingen waren de belichaming van de verschillende sectoren in de stad, die gezamenlijk én gedisciplineerd lieten zien dat ze erbij hoorden.

Heel succesvol was dit initiatief echter niet. Er kwam steeds meer concurrentie van andere spectaculaire onderdelen van de optocht, zoals de historische 'Intocht der Geuzen' van 1887, de reclameoptocht van 1891, een optocht van versierde boeiers en peurschuitjes (1899), het grote muziektourfestival van 1900, waarbij talloze harmonieën aan het publiek voorbijtrokken, de praalwagens van 1904, de bruidsparen van 1908 en ga zo maar door.²⁴ De creativiteit van het bestuur kende geen grenzen. En, eerlijk is eerlijk, het wás natuurlijk ook weinig spectaculair om 22 verenigingen aan je voorbij te zien trekken, elk met een eigen banier, die allemaal sprekend op elkaar leken. Bovendien liep na 1900 het 'aanbod' van dit type plaatselijke verenigingen achteruit: ze raakten uit de tijd.²⁵ Ze gingen gaandeweg op in grote, landelijke vakorganisaties die CAO-onderhandelingen voerden namens hun leden. Daarnaast kwamen langzamerhand collectieve verzekeringen en sociale wetgeving op gang, zodat arbeiders en ambachtslieden elkaar niet langer hoefden bij te staan in geval van nood, maar een vooralsnog heel bescheiden beroep konden doen op een verzekeringsinstelling of de staat. De socialistische arbeidersbeweging stond vooralsnog bij veel leden van de burgerij in een te kwade reuk om haar een plaatsje te gunnen in de optocht.

Het benadrukken van de stedelijke saamhorigheid kwam niet alleen tot uiting in de deelname van een aantal stedelijke verenigingen. De 3 October-Vereeniging zelf was uiteraard de belichaming van deze collectiviteit, en de optocht en de route die gevolgd werd, was een representatie van de hechte relaties tussen stadsbewoners, het stadsbestuur en de universiteit. De rol die de gemeente in de vereniging speelde was symbolisch voor de eenheid van de stad. Niet voor niets was de burgemeester erevoorzitter van de vereniging. En tijdens de optocht en de viering

was de stad méér dan alleen maar een schilderachtig decor en verwezen de plaatsen waar de stoet stilstond naar de stedelijke eenheid. De dag begon bij het standbeeld van Van der Werf, waar hymnen werden gezongen ter ere van de dappere voorouders. Daarna ging de stoet naar het stadhuis. Bij de eerste viering werd daar het woord gevoerd door de heer Brouwer. Op het bordes van het stadhuis sprak hij het stadsbestuur als volgt toe:

Toen het Bestuur het programma voor dezen feestdag ontwierp, werd met algemene stemmen besloten dat we, na onze eerbiedige hulde gebracht te hebben aan de kloeke mannen van het voorgeslacht, onze hulde zouden aanbieden aan het Gemeentebestuur van Leiden. Hebben de helden van weleer hun loon gevonden in het ontzet der benauwde veste en in de stichting onzer Hoogeschool, voor U is zeker de schoonste belooning gelegen in den bloei en de welvaart van de stad en hare inwoners.²⁶

Voor Brouwer was het feest en de stoet bewijs van de welvaart, die niet alleen te danken was aan de ‘eigen krachtsinspanning onzer medeburgers’ – de liberale ideologie bleef vanzelfsprekend van kracht – maar ook ‘een gevolg van de trouwe zorg, waarmee door U, Mijne Heeren, de belangen van stad en bevolking worden behartigd’. Net als in de zeventiende eeuw waakten de stadsbestuurders over het welzijn van hun inwoners. Dat de heldhaftige houding van Van der Werf op een mythe berustte deed daarbij niet ter zake. Na het stadhuis zette de optocht koers naar de studentensociëteit Minerva, als symbool voor de stichting van de universiteit na het beleg en de verwevenheid van stad en universiteit. Standbeeld, stadhuis en studentensociëteit waren plaatsen waar het roemrijke verleden verbonden was met het heden.

Deze stedelijke retoriek verhinderde geenszins enige oriëntatie op en identificatie met de natie. Het volkslied werd gezongen, Wien Neerlandsch bloed weerklonk en Nederlandse vlaggen versierden de bordessen. In de toespraken werd wel verwezen naar de trouw aan vorstenhuis en vaderland, maar snel werd overgeschakeld naar het lokale niveau. Toen in 1895 het vaandel van de 3 October-Vereeniging werd onthuld, begon de voorzitter van de vaandelcommissie eerst met nationale emoties: ‘ook wij beminnen onze geliefde koningin’, maar daarna was het toch Van der Werf, ‘de grondlegger van Leidens bloei en welvaart’ die gememoreed werd: ‘het is dan ook de plicht van elk Leidenaar, die het wel meent met de stad zijner inwoning, om de nagedachtenis te eeren en te verheerlijken van de grooten v.d. Werf, wiens devies: moed, beleid en trouw was’.²⁷ Niet de dapperheid van de Nederlanders tijdens de Tachtigjarige Oorlog werd herdacht, maar die van de Leidenaars. De optocht, of de hoofdmoot nu gevormd werd door stedelijke verenigingen, bruidsparen of historische tableaux, was een mogelijkheid

om stedelijke eenheid te benadrukken. Het collectieve verleden werd gebruikt als middel en als aanleiding om deze eenheid vorm te geven.

4. De 3 October-Vereeniging en het groeiend historisch besef

Ik keer nogmaals terug naar de brief van Brouwer. Hij verwees daarin naar soortgelijke verenigingen in Alkmaar²⁸ en Groningen. In Leiden zelf was overigens de 3 October-Vereeniging niet het eerste initiatief om de geschiedenis levend te houden. Gedurende de hele negentiende eeuw waren er studentenmaskerades met historische onderwerpen gehouden,²⁹ al sedert 1574 waren er kerkelijke herdenkingsdiensten op 3 oktober, in 1874 was er de grote historische optocht bij het derde eeuwfeest van Leidens Ontzet, en natuurlijk het standbeeld van Van der Werf in 1884. Bovendien kende Leiden sedert 1866 het Stedelijk Museum de Lakenhal. Ook elders in Nederland is dit groeiend historische besef aanwijsbaar. Men kan zelfs spreken van een verschijnsel met een Europese dimensie. Juist in Nederland manifesteerde de hang naar het verleden zich op stedelijk niveau. Dit conglomeraat van toenemende belangstelling voor met name het roemrijke zeventiende-eeuwse verleden heeft een aantal wortels.³⁰

In de eerste plaats is de negentiende eeuw de periode van het cultureel nationalisme. In die landen waar geen expansiestreven bestond en de staat en de natie min of meer samenvielen, zoals Frankrijk, Engeland en ook Nederland, kreeg het nationalisme een culturele dimensie. Het was het gemeenschappelijk beleefde verleden dat de natie gevormd had. De belangstelling voor de eigen geschiedenis nam toe, niet in de laatste plaats gevoed door historische romans, en historiserende schilderstukken. Het bekende schilderij van Van der Werf van Mattheus Ignatius van Bree bijvoorbeeld, dateert van 1817. In andere landen was het vaak de hoofdstad waarop dit cultureel nationalisme zich richtte: daar werd de nationale bibliotheek gevestigd, daar kwamen de standbeelden van de grote helden, daar kregen nationale musea de artistieke erfenis te beheren. In Nederland, waar de stedelijke traditie erg sterk was en er een stedensysteem bestond met veel kernen in plaats van één, had de hoofdstad niet die exclusieve aantrekkingskracht voor alle initiatieven. Zodoende manifesteerde deze historische belangstelling zich bij uitstek op een gedecentraliseerd, stedelijk niveau.

Daar komt nog een andere factor bij. Juist in de negentiende eeuw werd de stedelijke autonomie langzamerhand uitgehold. De greep van de nationale overheid op het stadsbestuur werd steeds groter. De gemeentewet van 1851 schreef precies de inrichting van het stedelijk bestuur voor, de verkiezing van de gemeenteraad gebeurde volgens uniforme regels, de plaatselijke accijnzen, lang een stedelijk troetelkind, werden in de tweede helft van de negentiende eeuw in hoog tempo

afgeschafte en vervangen door landelijke tarieven. De oriëntatie op het eigen stedelijke verleden was een methode om te benadrukken dat er een in het verre verleden gewortelde stedelijke identiteit bestond. Dat in West-Nederland de steden zich daarbij vooral richtten op de bloeiperiode van de stedelijke cultuur, de Gouden Eeuw, lag daarbij voor de hand.

Daarnaast bestond er een adequate infrastructuur om initiatieven te ontplooiën. In het liberale klimaat dat er heerste, vond de nationale of lokale overheid het niet primair haar taak te waken over het culturele erfgoed. Maar het hechte netwerk van verenigingen en genootschappen gaf vorm aan het particulier initiatief, ook op dit gebied. Bovendien konden de plaatselijke notabelen er eer mee inleggen als zij hun inspanningen met een tastbaar resultaat voor het stadsschoon beloofd zagen. De standbeelden, wandelparken en stedelijke musea die de Nederlandse steden sieren zijn voor het overgrote deel resultaat van het particulier initiatief. Dit particuliere initiatief richtte zich ook – zij het niet erg succesvol – op het leefbaar houden van de steden, door de aanleg van nieuwe woonwijken, rioleering en waterleiding. In dezelfde lijn moeten we eind negentiende eeuw de oprichting van de vele historische verenigingen zien. Door de enorme bevolkingsgroei in de steden verpauperden hele wijken en verkrotten woningen. Grachten werden gedempt, wallen geslecht, nieuwe verkeerswegen werden aangelegd. Het slachtoffer waren zeventiende-eeuwse woningen, stadspoorten en overheidsgebouwen. Eind negentiende eeuw was veel verdwenen. De historische verenigingen zetten zich vooral in voor het behoud van wat er nog restte van de stenen erfenis. Achterelkaar zien we ze ontstaan: de historische vereniging van Den Haag in 1890, van Dordrecht in 1897, van Amsterdam in 1900 en van Haarlem in 1901.

In Leiden ging het net als elders. Er moest een standbeeld komen voor Van der Werf: een commissie werd ingesteld. Leidens Ontzet moest jaarlijks gevierd worden: er werd een vereniging opgericht. Eind van de eeuw groeide de zorg omtrent het behoud van de stenen erfenis: de Vereniging Oud-Leiden werd in 1902 in het leven geroepen. Eerder al, in 1866, ontstond het verlangen om het eigen stedelijk verleden in een museum te verbeelden: er werd een commissie ingesteld, dit maal wel een mengsel van gemeentelijk en particulier initiatief. Het stedelijk museum De Lakenhal was het resultaat van de inspanningen. Zo past ook de 3 October-Vereeniging in de culturele stroming van de laatste decennia van de negentiende eeuw, waarin het eigen stedelijk verleden zich in toenemende belangstelling mocht verheugen.

5. De 3 October-viering: een volksfeest of exclusief voor de leden?

In de beginjaren van de 3 October-Vereeniging waren er wel wat barstjes te zien in de stedelijke saamhorigheid die de vereniging zo graag uitdroeg. In de eerste plaats was er voortdurend grote zorg om de openbare orde, omdat de 3 October-viering mensenmassa's op de been bracht. Kermissen, optochten en andere volksvermaken werden van oudsher met het nodige wantrouwen door de overheid bekeken omdat ze gemakkelijk uit de hand konden lopen. In zijn oprichtingsbrief hamert Brouwer dan ook op de innige samenwerking die er moet bestaan tussen vereniging en gemeente: 'De goedkeuring der overheid moet aan de Vereeniging sanctie en steun geven, verder meen ik dat in het reglement een art. moet voorkomen waarin bepaald wordt dat alle manieren van feestviering en dergelijke steeds de goedkeuring van het Gemeentebestuur behoeven. Het wordt daardoor onthouden van een moeilijke taak, zonder de oppermacht te verliezen'.³¹ Duidelijke taal. In de eerste jaarverslagen klinkt de opluchting door van het bestuur, over vieringen zonder wanklank: 'Wij mogen van dit gedeelte van het programma niet afstappen zonder met een enkel woord vermeld te hebben, dat de houding der politie en der militairen, die den optocht escorteerden en de ordelievendheid der Leidsche burgerij het den leiders van den optocht mogelijk maakten dien met de meeste geregeldheid te doen plaats hebben'.³² 'Wederom kunnen wij met genoegen constateeren dat de orde en regelmaat bij de uitdeelingen niets te wenschen overliet, dank de kalme houding der ontvangenden'.³³ Er was vooral angst voor opstootjes en ongeregelheden tijdens de uitdeling van haring en wittebrood, want de jaarverslagen melden juist bij dit programmaonderdeel het rustige verloop, zoals in 1901: 'en van acht tot tien uur hadden deze uitdeelingen hun gewoon kalm verloop, dank de houding van de ingeschrevenen en niet minder de krachtige hulp van onze subcommissie'.³⁴

Het is ook de angst voor ordeverstoringen die centraal staat bij een meningsverschil tussen bestuur en een aantal leden in 1888. Wat wilde het geval? Een aantal leden vond het drassige Schuttersveld ongeschikt voor de feestelijkheden en pleitte op de ledenvergadering bij monde van de heer Van Veen voor een verplaatsing van de middagactiviteiten naar de Beestenmarkt en omgeving. Het bestuur voelde hier niets voor, omdat 'de ondervinding heeft geleerd dat de nabijheid van herbergen zooals dit bij het door den heer v. Veen bedoelde terrein niet te vermijden is, demoraliseerend op het volk werkt.' De indieners, die nog een appeltje met het bestuur hadden te schillen (waarover straks meer) vroegen om een hoofdelijke stemming voor dit plan. De erevoorzitter, de burgemeester, greep toen in: 'het zoude eene zeer gevaarlijke manoeuvre zijn, wanneer wij van terrein veranderen en dit in de nabijheid der koffiehuzen bracht, daar dan allicht de gezonde vrolijke feeststemming, zooals die zich in de laatste twee jaren heeft vertoond,

plaats zoude maken voor eene kunstmatige opgewekte stemming, die niet tot eer voor de 3 Oct. Ver. zoude strekken'.³⁵ Ondanks de vermanende woorden van de burgervader hielden de indianers vast aan de hoofdelijke stemming, die door het bestuur (Schuttersveld) met 74 tegen 46 stemmen (Beestenmarkt) werd gewonnen. Het is de enige keer in deze beginjaren dat het op stemming op de ledenvergadering aankwam. Na afloop van de ledenvergadering praatte het bestuur nog even na, waarbij Brouwer de voorzitter hartelijk bedankte voor zijn aanwezigheid, 'daar zonder deze de voorstellen van het Bestuur wel eens schipbreuk hadden kunnen lijden'.³⁶ Het gezag was in ere hersteld.

De zorg om drankmisbruik van de feestvierders en de daaruit voortvloeiende mogelijke verstoringen van de openbare orde zijn een geliefd thema uit het beschavingsoffensief. Drank werd gezien als de grote boosdoener, die gezinnen ontwrichtte, geweld uitlokte en gezonde arbeiders geestelijk en lichamelijk ten gronde richtte. Dat de 3 October-Vereeniging zich met de demoraliserende invloed van de herbergen bezighield, is niet verwonderlijk. In deze periode werden talloze verenigingen tegen drankmisbruik opgericht.³⁷ Het beschaven van het volk vormde ook hét doel van de organisatie waaruit de 3 October-Vereeniging rechtstreeks was voortgekomen, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. De Commissie voor de Volksbijeenkomsten, die het initiatief nam tot de oprichting van de 3 October-Vereeniging, was een onderafdeling van het Nut. Deze commissie belastte zich speciaal met het organiseren van lezingen en tentoonstellingen over allerlei maatschappelijke onderwerpen. Met de volksvoorlezingen poogde men de arbeiders 's avonds uit de kroeg te houden en beschaving en ontwikkeling bij te brengen.³⁸ Het departement Leiden was een van de actieve afdelingen van het Nut.³⁹ Afgezien van activiteiten op het gebied van onderwijs en het stimuleren van de spaarzin, de Nutsscholen en de Nutsspaarbanken, was het Nut ook actief waar het ging om het beschaven van de volksvermaken.⁴⁰ Geen wonder dus dat 'beschaafde' volksvermaken of volksspelen ook een belangrijk onderdeel waren van de 3 October-feesten. Tekenend is dat in 1888 werd besloten om het feest op het Schuttersveld geen 'kermesse d'été', maar 'Avondfeest' te noemen.⁴¹

Toch lag het in deze beginjaren niet altijd even simpel. In de eerste plaats was er het probleem voor het bestuur dat de leden toch een streepje voor moesten hebben op de niet-leden. Dat werd opgelost door het Schuttersveld in tweeën te verdelen. De leden hadden toegang tot het Schuttersveld via de uitspanningen Zomertzorg en Zomerlust. Bij deze twee etablissementen werd aan de ingang kaartcontrole gehouden. De leden konden in de tuinen van Zomerlust en Zomertzorg genieten van de muziekkapellen die daar speelden en oversteken naar 'hun' gedeelte van het Schuttersveld. Ze stonden dan vooraan bij het vuurwerk. Het gereserveerde terrein kende wat meer variëteit in vermaak dan het voor het publiek opengestelde terrein. In 1888 bijvoorbeeld stonden er op beide terreinen een slag-

machine, een elektrische machine, een schommelschuitje en waren er poffertjeskramen. Maar de leden hadden het privilege van een waarzegster, 'eendenvermaak' en heuse 'Negerzangers uit het Congo-gebied'.⁴²

Het ging ook wel eens mis, zoals in 1892. Het Schutterveld was toen zo'n modderboel, dat het bestuur het niet nodig had gevonden de afscheiding te maken, 'daar wij vermeenden, dat de toestand onzen leden zoude weerhouden het te betreden'. De leden gingen zich echter toch 'vermeien in mallemlen, poffertjeskramen en schiettenten'. Het bestuur zag zich nu 'in de minder aangename positie geplaatst eene controle te moeten inrichten bij de toegangen van het veld naar Zomerzorg en Zomerlust, en voor velen onzer leden scheen die maatregel zeer vexatoir; maar wij konden niet anders, wilden wij onzen leden het misschien minder aangename samenzijn met niet-leden in de beide genoemde tuinen besparen'.⁴³ Het gewone volk mocht dan hopelijk wel wat beschaafder zijn geworden, het samenzijn ermee was misschien toch minder aangenaam.

Een zelfde sfeer spreekt uit een conflict dat in 1888 binnenskamers is uitgevochten. Als altijd was de hoofdmoot van de bestuursvergaderingen de organisatie van de volgende viering. In februari 1888 werd voor het eerst een voorstel besproken, dat ingediend was door 20 leden, van wie de heer Van Veen er één was. Dezelfde Van Veen zou zich later, op de ledenvergadering in mei, zo verzetten tegen het feest op het Schuttersveld. Het voorstel van Van Veen c.s. voorzag onder andere in een harddraverij buiten de voormalige Hoogewoerdsepoort. Volksspelen waren er ook gepland. Het bestuur was na wat heen en weer gepraat uiteindelijk tégen de plannen: een harddraverij was te duur en het voorgestelde terrein ongeschikt. Een ander geschikt terrein was niet te vinden. Het bestuur boog zich in deze vergadering óók over een voorstel van een van de medebestuurders, de heer Knuttel, die sterk voor volksfeesten was, hoewel 'het nut [daarvan] door sommige leden niet wordt ingezien'.⁴⁴ Op 16 maart 1888 ontving het bestuur een delegatie, bestaande uit Van Veen en zeven andere voorstellers. Het ging er hard aan toe. Eerst poogde voorzitter Brouwer de onwil van het bestuur over een harddraverij te gooien op het slechte terrein dat werd voorgesteld (niet-betalende toeschouwers zouden gedirigeerd worden naar een smal voetpad) en de hoge kosten, maar al gauw ging de discussie over iets anders. 'De heer Knuttel wil al die technische details niet bespreken, maar ziet niet in hoe die harddraverij een volksfeest kan zijn, daar het volk, waarvoor toch eigenlijk de feestviering bestemd is, op dat smalle voetpad, zeker niets geen genoegen zal smaken, maar wel ongenoegen.' Een van de voorstellers reageerde daarop: 'dat juist daarom de commissie ook volksspelen in haar vaan heeft geschreven om het groote publiek van de harddraverij af te houden.' De erevoorzitter viel de heer Knuttel bij: 'dat de 3 Oct. Ver. dit niet mag doen, maar slechts volksfeesten in den waren zin des woords mag op touw zetten, doet men dit niet, dan viert het volk geen feest en zal terecht ontevreden

worden.⁴⁵ Later memoreerde het bestuur dat het dit plan had verworpen, omdat het ‘niet in den geest viel van het bestuur; omdat het meende steeds het beginsel te moeten nemen, dat een feest, ten bate en ten genoegen der geheele burgerij moest gegeven worden.’⁴⁶

De discussie verplaatste zich nu naar het feestterrein zelf, waarbij de voorstellers de Beestenmarkt noemden, ‘vooral uit belang van de Caféhouders’. Dit botste vanzelfsprekend met de beschavingsidealen van het bestuur en met de zorg om de openbare orde. De voorstellers vertrokken met de belofte een gewijzigd plan in te dienen. Op de algemene ledenvergadering bleken ze de harddraverij te hebben laten vallen, maar deden zoals bekend, de voorstellers nog een vergeefse poging om door verplaatsing van het feestterrein de 3 October-viering aantrekkelijker te maken voor de kroegbazen. Uiteindelijk zegevierden de nutsidealen. Het bestuur kon in het jaarverslag van 1888 triomfantelijk melden dat ‘op beide delen van het Schuttersveld wat te genieten was; waaruit bleek dat het bestuur getrouw wenscht te blijven aan het beginsel, dat de 3de October moet zijn een volksfeest, een vroolijke dag voor de geheele burgerij’.⁴⁷

Het jaar daarop kwam er wél een harddraverij, op de Hooigracht. In de feestwijzer van dat jaar kunnen we het programma lezen: een harddraverij van ‘ezels onder den man’, een harddraverij ‘om de laatste, van paarden onder den man’, en als klap op de vuurpijl: ‘gekostumeerde wedren van Varkens voor hondenkarren, gemend door één koetsier’.⁴⁸ Kunnen we ons bij dat laatste nauwelijks iets voorstellen, de tijdgenoten kennelijk ook niet, want het jaarverslag meldt dat er maar één koetsier met varken en hondenkar kwam opdagen, die op een sukkeldrafje de eerste prijs, vijftien gulden, in de wacht kon slepen.⁴⁹ Deze harddraverij was vast niet wat de heer Van Veen c.s. voor ogen had gestaan.

6. Besluit

Op veel manieren passen de eerste jaren van de 3 October-Vereeniging in het tijdsgewricht. Het is de aandacht voor het verleden die overal opbloeit, en die zich in Leiden haast vanzelfsprekend richtte op Leidens Ontzet. Het is een tijdperk van voelbare spanningen tussen sociale groepen, die – niet zozeer in Leiden, maar wel elders, uitbarstingen van onvrede van de lagere standen tot gevolg hadden. Dit gevaar trachtte men te bezweren door de nadruk op de stedelijke eenheid en het gezamenlijk herdenken van de dappere voorouders, én door te streven naar opvoeding en beschaving van de volksklasse. Een vereniging voor ‘iedereen’ is de gebruikelijke vorm voor het kanaliseren van deze initiatieven. Dat bij nader inzien met ‘iedereen’ toch niet ‘iedereen’ is bedoeld, is ook niet erg opvallend.

Interessant is te zien hoe in de beginjaren van de vereniging er twee conflicte-

rende opvattingen over het karakter van de vereniging bestonden. Beide opvattingen hadden sterke wortels in de negentiende eeuw. Volgens sommigen was de 3 October-Vereeniging primair voor de leden. Omdat er toch enige drempels bestonden voor het lidmaatschap, zou de vereniging daardoor een besloten karakter krijgen, zoals talrijke andere negentiende-eeuwse verenigingen. De andere stroming sloot aan bij de beschavingsidealen die de beide petemoeien van de vereniging hoog in het vaandel hadden staan: de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de Commissie voor de Volksbijeenkomsten. In deze opvatting moest de 3 October-viering een volksfeest zijn, weliswaar een beschaafd feest, maar toch een *volksfeest*. Ook deze ideeën hadden al een lange geschiedenis. Misschien is het wel typisch voor het eind van de negentiende eeuw dat deze twee opvattingen zich in één vereniging konden manifesteren. In de beginjaren moest nog uitkristalliseren welk van de twee opvattingen de overhand zou krijgen. We weten de uitkomst. Het is niet ondenkbaar dat de 3 October-Vereeniging zo lang is blijven bestaan, juist door het kiezen voor een feest voor iedereen. In de beginjaren schemert er een zekere bevoogding van de volksklassen door in de beraadslagingen van het bestuur, en is er voortdurende opluchting over het feit dat het hele feest gladjes verloopt. Later, in de twintigste eeuw, werden de idealen van het beschavingsoffensief sleetse begrippen en verdween de betuttelende houding. Toen werd '3 October' daadwerkelijk een feest voor alle Leidenaars.

Noten

- ¹ Ingrid W.L. Moerman en R.C.J. van Maanen, *Leiden, eeuwigfeest* (Leiden 1986) 60-62.
- ² Gemeentearchief Leiden, Archief 3 October-Vereeniging, inventarisnummer 3, Notulen bestuur 1886-1892, 10 juni 1886. Voortaan geciteerd als: Bestuursnotulen. Het ledental wordt jaarlijks vermeld in het *Jaarverslag*: Archief 3 October-Vereeniging, inventarisnummer 26, *Jaarverslagen* 1886-1918. Verder geciteerd als *Jaarverslag*. De cijfers komen uit *Jaarverslag*, 1889, 8 en *Jaarverslag* 1900, 9.
- ³ Moerman en Van Maanen, *Leiden, eeuwigfeest*, 73.
- ⁴ Archief 3 October-Vereeniging, inventarisnummer 1, Schrijven N. Brouwer.
- ⁵ De Leidse verenigingen worden vermeld in het *Adresboek*. Van de verenigingen worden alleen de bestuurders genoemd. Beter geïnformeerd zijn we wat betreft de verenigingen rond 1900 voor de stad Haarlem: daar bestaat een serie *Jaarboekjes*, die honderden verenigingen opsommen, vrijwel altijd met bestuursleden, doelstelling, contributiebedragen en aantal leden. Zie voor het Haarlemse verenigingsleven o.a. op basis van deze *Jaarboekjes*: Boudien de Vries 'Een gewone vereniging? De oprichting van de Vereniging Haarlem en het Haarlemse verenigingsleven in de negentiende en vroeg-twintigste eeuw', *Jaarboek Haarlem 2000*, 100-128. De rijkdom aan verenigingen in deze Haarlemse *Jaarboekjes* doet vermoeden dat de Leidse adresboeken alleen de belangrijkste verenigingen opsommen.

- ⁶ Ik gebruik het woord burger, burgerij en burgerlijk in neutrale zin, om een brede sociale groep aan te duiden die niet van adel is en ook niet tot de arbeidersklasse behoort. Deze groep is sociaal niet homogeen, ze omvat de toplaag: de gegoede of deftige burgerij van grote kooplieden, beoefenaren van vrije beroepen etc. tot winkeliers en kleine ambachtsbazen, de kleine burgerij. Natuurlijk kan men met burgerij ook bedoelen: alle inwoners van een stad, als dat het geval is blijkt dat uit de context. Burger en vooral burgerlijk hebben eind negentiende eeuw een negatieve connotatie gekregen, die ik hier niet bedoel. Zie voor het begrip burger en burgerlijkheid in de negentiende en twintigste eeuw: Remieg Aerts, 'De erenaam van burger: geschiedenis van een teloorgang', Joost Kloek en Karin Tilmans ed., *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002) 313-345.
- ⁷ Voor de achttiende-eeuwse leesgezelschappen zie: Johanna van Driel, 'Alom te bekomen'. *Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800* (Amsterdam 1999) hoofdstuk 9. Verder heb ik namen van leesgezelschappen en overige namen van verenigingen in het navolgende uit: Erik Joosse. Verlicht Verenigd. Leidse burgerlijke verenigingen van 1750 tot 1870, ongepubliceerd doctoraal werkstuk Universiteit Leiden, 2000. Tussen haakjes staan de oprichtingsdata. Erik Joosse bereidt momenteel een doctoraal scriptie voor over de Leidse burgerlijke verenigingen in de negentiende eeuw.
- ⁸ Marleen de Vries, *Beschaven! Letterkundige genootschappen in Nederland 1750-1800* (Nijmegen 2001).
- ⁹ Zie voor de geschiedenis van de negentiende-eeuwse leesgezelschappen: Boudien de Vries, 'De roman *Lidewijde* en de burgerlijke leescultuur. Lezers en leesgezelschappen in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 25 (1999) 129-155. Voor de rol van vrouwen in het verenigingsleven zie: Boudien de Vries, 'Vrouwen en verenigingen in de negentiende-eeuwse stad', *Sekse en de city. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 22 (2002) 97-125, aldaar 114-120.
- ¹⁰ Moerman en Van Maanen, *Leiden, eeuwig feest*, 41.
- ¹¹ Deze definitie neem ik over van R.J. Morris, o.a. verwoord in zijn klassieke artikel: 'Voluntary societies and British urban elites, 1780-1850: an analysis', *The historical journal* 26 (1983) 95-110 en recenter: R.J. Morris, 'Civil society and the nature of urbanism: Britain, 1750-1850', *Urban History* 25 (1998) 289-301.
- ¹² Dick Wortel, met medewerking van R. Zandvliet, *In het belang der gansche arbeidersbevolking. De Leidsche Bestuurdersbond en de Leidse afdeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen in de periode 1900-1914* (Leiden 2000).
- ¹³ De Vries, 'Een gewone vereniging?' 114.
- ¹⁴ De contributie staat vermeld in het Huishoudelijk Reglement, dat elk jaar werd afgedrukt in het *Jaarverslag*. In het Huishoudelijk Reglement staat ook de toelatingsprocedure.
- ¹⁵ Ontwerp tot wijziging der wet van de Sociëteit Amicitia, 1881, bibliotheek Gemeentearchief Leiden. Voor de contributie van Sociëteit de Vriendschap: Moerman en Van Maanen, *Leiden, eeuwig feest*, 41.
- ¹⁶ *Jaarverslag* 1886. Huishoudelijk Reglement, artikel 2.
- ¹⁷ De Vries, 'Vrouwen en verenigingen'.
- ¹⁸ Bestuursnotulen, 10 juni 1886.
- ¹⁹ Bestuursnotulen, 23 februari 1888.

- ²⁰ Archief 3 October-Vereeniging, inventarisnummer 263, *Feestwijzers 1886-1950*, dit citaat uit feestwijzer 1888. Voortaan aangehaald als *Feestwijzer*.
- ²¹ De Vries, 'Vrouwen en verenigingen'.
- ²² Bestuursnotulen 10 juni 1886.
- ²³ *Feestwijzer* 1887, 10-12.
- ²⁴ Een overzicht geeft: Han de Wilde, *75 Jaar 3 oktober vieren. Historie en traditie* (Leiden 1961) 85-86. Met dank aan Rudi van Maanen, die mij op deze publicatie wees.
- ²⁵ In 1913 werd weer een optocht van verenigingen georganiseerd, zonder de harmonieën waren dat er maar 16, de aloude zelfhulporganisaties deden mee, en een paar nieuwelingen, zoals de Arbeiders Geheelonthouders-Vereeniging "Volharding" (opgericht in 1903) en de Damesgymnastiek-Vereeniging "Brünhilde" (opgericht in 1910). *Feestwijzer* 1913, 7.
- ²⁶ *Jaarverslag* 1886, 7.
- ²⁷ *Jaarverslag* 1895, 8.
- ²⁸ De vereniging die het Ontzet van Alkmaar op 8 oktober 1573 herdacht, werd reeds in 1860 opgericht.
- ²⁹ Willem Otterspeer, 'De Leidse studentenmaskerade, 1825-1910', *Holland* 22 (1990) 234-258.
- ³⁰ Het navolgende is gebaseerd op: Wim Vroom, 'De stad behouden. Demping, doorbraken en de strijd tegen stedenschennis', Martha Bakker e.a. ed., *Amsterdam in de tweede Gouden Eeuw* (Bussum 2000) 378-403; Jan Bank en Maarten van Buuren, *1900 Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000), met name 40-70 en 133-149; Michiel Wagenaar, *Siedebouw en burgerlijke vrijheid. De contrasterende carrières van zes Europese hoofdsteden* (Bussum 1998); Wietske Donkersloot, 'Iconen van het stedelijk zelfbewustzijn. Stedelijke musea in Nederland, 1838-1900', *Van Hanze tot metropool. Leidschrift* 15/2 (2000) 75-86 en haar ongepubliceerde doctoraalscriptie: Sieraden van de stad. Het ontstaan van historische stadsmusea in Nederland (1838-1900) aan de hand van de geschiedenis van Stedelijk Museum De Lakenhal in Leiden (1866-1900), Leiden, mei 2000.
- ³¹ Archief 3 October-Vereeniging, inventarisnummer 1. Schrijven N. Brouwer.
- ³² *Jaarverslag* 1886, 9.
- ³³ *Jaarverslag* 1889, 3.
- ³⁴ *Jaarverslag* 1901, 2.
- ³⁵ Archief 3 October-Vereeniging, inventarisnummer 41, Register notulen algemene ledenvergadering 1886-1911, notulen 23 mei 1888.
- ³⁶ Bestuursnotulen, 23 mei 1888.
- ³⁷ In een stad als Haarlem bijvoorbeeld, waren er in 1900 tien verenigingen die zich richtten op het afschaffen van sterke drank, dan wel het organiseren van gezonde vrijetijdsbesteding voor geheelonthouders, zoals de Christelijke Geheelonthouders Zangvereniging. Zie De Vries, 'Een gewone vereniging?', 116.
- ³⁸ Voor de geschiedenis van de Commissie voor de Volksbijeekomsten zie: S.P. Perdijk, 'Van een vijf-en-vijftigjarigen arbeid tot heil van den werkende stand 1854-1909', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde voor Leiden en Rijnland, tevens orgaan der Vereeniging 'Oud-Leiden'* 7 (1910) 51-94.

NOTEN

- ³⁹ Zie W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers ed. , *Om het Algemeen Volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Edam 1984), met name 71-73 en 97-102.
- ⁴⁰ John Helsloot, *Vermaak tussen beschaving en kerstening. Goes 1867-1896* (Amsterdam 1995).
- ⁴¹ Bestuursnotulen, 25 april 1888.
- ⁴² *Feestwijzer* 1888, 13.
- ⁴³ *Jaarverslag* 1892, 5.
- ⁴⁴ Bestuursnotulen, 23 februari 1888.
- ⁴⁵ Bestuursnotulen, 16 maart 1888.
- ⁴⁶ Notulen algemene ledenvergadering, 23 mei 1888.
- ⁴⁷ *Jaarverslag* 1888, 7.
- ⁴⁸ *Feestwijzer* 1889, II.
- ⁴⁹ *Jaarverslag* 1889, 4-5.

License

THE WORK (AS DEFINED BELOW) IS PROVIDED UNDER THE TERMS OF THIS CREATIVE COMMONS PUBLIC LICENSE ("CCPL" OR "LICENSE"). THE WORK IS PROTECTED BY COPYRIGHT AND/OR OTHER APPLICABLE LAW. ANY USE OF THE WORK OTHER THAN AS AUTHORIZED UNDER THIS LICENSE OR COPYRIGHT LAW IS PROHIBITED.

BY EXERCISING ANY RIGHTS TO THE WORK PROVIDED HERE, YOU ACCEPT AND AGREE TO BE BOUND BY THE TERMS OF THIS LICENSE. TO THE EXTENT THIS LICENSE MAY BE CONSIDERED TO BE A CONTRACT, THE LICENSOR GRANTS YOU THE RIGHTS CONTAINED HERE IN CONSIDERATION OF YOUR ACCEPTANCE OF SUCH TERMS AND CONDITIONS.

1. Definitions

- a. **"Adaptation"** means a work based upon the Work, or upon the Work and other pre-existing works, such as a translation, adaptation, derivative work, arrangement of music or other alterations of a literary or artistic work, or phonogram or performance and includes cinematographic adaptations or any other form in which the Work may be recast, transformed, or adapted including in any form recognizably derived from the original, except that a work that constitutes a Collection will not be considered an Adaptation for the purpose of this License. For the avoidance of doubt, where the Work is a musical work, performance or phonogram, the synchronization of the Work in timed-relation with a moving image ("synching") will be considered an Adaptation for the purpose of this License.
- b. **"Collection"** means a collection of literary or artistic works, such as encyclopedias and anthologies, or performances, phonograms or broadcasts, or other works or subject matter other than works listed in Section 1(f) below, which, by reason of the selection and arrangement of their contents, constitute intellectual creations, in which the Work is included in its entirety in unmodified form along with one or more other contributions, each constituting separate and independent works in themselves, which together are assembled into a collective whole. A work that constitutes a Collection will not be considered an Adaptation (as defined above) for the purposes of this License.
- c. **"Distribute"** means to make available to the public the original and copies of the Work through sale or other transfer of ownership.
- d. **"Licensor"** means the individual, individuals, entity or entities that offer(s) the Work under the terms of this License.
- e. **"Original Author"** means, in the case of a literary or artistic work, the individual, individuals, entity or entities who created the Work or if no individual or entity can be identified, the publisher; and in addition (i) in the case of a performance the actors, singers, musicians, dancers, and other persons who act, sing, deliver, declaim, play in, interpret or otherwise perform literary or artistic works or expressions of folklore; (ii) in the case of a phonogram the producer being the person or legal entity who first fixes the sounds of a performance or other sounds; and, (iii) in the case of broadcasts, the organization that transmits the broadcast.
- f. **"Work"** means the literary and/or artistic work offered under the terms of this License including without limitation any production in the literary, scientific and artistic domain, whatever may be the mode or form of its expression including digital form, such as a book, pamphlet and other writing; a lecture, address, sermon or other work of the same nature; a dramatic or dramatico-musical work; a choreographic work or entertainment in dumb show; a musical composition with or without words; a cinematographic work to which are assimilated works expressed by a process analogous to cinematography; a work of drawing, painting, architecture, sculpture, engraving or lithography; a photographic work to which are assimilated works expressed by a process analogous to photography; a work of applied art; an illustration, map, plan, sketch or three-dimensional work relative to geography, topography, architecture or science; a performance; a broadcast; a phonogram; a compilation of data to the extent it is protected as a copyrightable work; or a work performed by a variety or circus performer to the extent it is not otherwise considered a literary or artistic work.
- g. **"You"** means an individual or entity exercising rights under this License who has not previously violated the terms of this License with respect to the Work, or who has received express permission from the Licensor to exercise rights under this License despite a previous violation.
- h. **"Publicly Perform"** means to perform public recitations of the Work and to communicate to the public those public recitations, by any means or process, including by wire or wireless means or public digital performances; to make available to the public Works in such a way that members of the public may access these Works from a place and at a place individually chosen by them; to perform the Work to the public by any means or process and the communication to the public of the performances of the Work, including by public digital performance; to broadcast and rebroadcast the Work by any means including signs, sounds or images.
- i. **"Reproduce"** means to make copies of the Work by any means including without limitation by sound or visual recordings and the right of fixation and reproducing fixations of the Work, including storage of a protected performance or phonogram in digital form or other electronic medium.

2. Fair Dealing Rights. Nothing in this License is intended to reduce, limit, or restrict any uses free from copyright or rights arising from limitations or exceptions that are provided for in connection with the copyright protection under copyright law or other applicable laws.

3. License Grant. Subject to the terms and conditions of this License, Licensor hereby grants You a worldwide, royalty-free, non-exclusive, perpetual (for the duration of the applicable copyright) license to exercise the rights in the Work as stated below:

- a. to Reproduce the Work, to incorporate the Work into one or more Collections, and to Reproduce the Work as incorporated in the Collections; and,
- b. to Distribute and Publicly Perform the Work including as incorporated in Collections.
- c. For the avoidance of doubt:
  - i. **Non-waivable Compulsory License Schemes.** In those jurisdictions in which the right to collect royalties through any statutory or compulsory licensing scheme cannot be waived, the Licensor reserves the exclusive right to collect such royalties for any exercise by You of the rights granted under this License;
  - ii. **Waivable Compulsory License Schemes.** In those jurisdictions in which the right to collect royalties through any statutory or compulsory licensing scheme can be waived, the Licensor waives the exclusive right to collect such royalties for any exercise by You of the rights granted under this License; and,
  - iii. **Voluntary License Schemes.** The Licensor waives the right to collect royalties, whether individually or, in the event that the Licensor is a member of a collecting society that administers voluntary licensing schemes, via that society, from any exercise by You of the rights granted under this License.

The above rights may be exercised in all media and formats whether now known or hereafter devised. The above rights include the right to make such modifications as are technically necessary to exercise the rights in other media and formats, but otherwise you have no rights to make Adaptations. Subject to Section 8(f), all rights not expressly granted by Licensor are hereby reserved.

4. Restrictions. The license granted in Section 3 above is expressly made subject to and limited by the following restrictions:

- a. You may Distribute or Publicly Perform the Work only under the terms of this License. You must include a copy of, or the Uniform Resource Identifier (URI) for, this License with every copy of the Work You Distribute or Publicly Perform. You may not offer or impose any terms on the Work that restrict the terms of this License or the ability of the recipient of the Work to exercise the rights granted to that recipient under the terms of the License. You may not sublicense the Work. You must keep intact all notices that refer to this License and to the disclaimer of warranties with every copy of the Work You Distribute or Publicly Perform. When You Distribute or Publicly Perform the Work, You may not impose any effective technological measures on the Work that restrict the ability of a recipient of the Work from You to exercise the rights granted to that recipient under the terms of the License. This Section 4(a) applies to the Work as incorporated in a Collection, but this does not require the Collection apart from the Work itself to be made subject to the terms of this License. If You create a Collection, upon notice from any Licensor You must, to the extent practicable, remove from the Collection any credit as required by Section 4(b), as requested.
- b. If You Distribute, or Publicly Perform the Work or Collections, You must, unless a request has been made pursuant to Section 4(a), keep intact all copyright notices for the Work and provide, reasonable to the medium or means You are utilizing: (i) the name of the Original Author (or pseudonym, if applicable) if supplied, and/or if the Original Author and/or Licensor designate another party or parties (e.g., a sponsor institute, publishing entity, journal) for attribution ("Attribution Parties") in Licensor's copyright notice, terms of service or by other reasonable means, the name of such party or parties; (ii) the title of the Work if supplied; (iii) to the extent reasonably practicable, the URI, if any, that Licensor specifies to be associated with the Work, unless such URI does not refer to the copyright notice or licensing information for the Work. The credit required by this Section 4(b) may be implemented in any reasonable manner; provided, however, that in the case of a Collection, at a minimum such credit will appear, if a credit for all contributing authors of the Collection appears, then as part of these credits and in a manner at least as prominent as the credits for the other contributing authors. For the avoidance of doubt, You may only use the credit required by this Section for the purpose of attribution in the manner set out above and, by exercising Your rights under this License, You may not implicitly or explicitly assert or imply any connection with, sponsorship or endorsement by the Original Author, Licensor and/or Attribution Parties, as appropriate, of You or Your use of the Work, without the separate, express prior written permission of the Original Author, Licensor and/or Attribution Parties.
- c. Except as otherwise agreed in writing by the Licensor or as may be otherwise permitted by applicable law, if You Reproduce, Distribute or Publicly Perform the Work either by itself or as part of any Collections, You must not distort, mutilate, modify or take other derogatory action in relation to the Work which would be prejudicial to the Original Author's honor or reputation.

5. Representations, Warranties and Disclaimer

UNLESS OTHERWISE MUTUALLY AGREED TO BY THE PARTIES IN WRITING, LICENSOR OFFERS THE WORK AS-IS AND MAKES NO REPRESENTATIONS OR WARRANTIES OF ANY KIND CONCERNING THE WORK, EXPRESS, IMPLIED, STATUTORY OR OTHERWISE, INCLUDING, WITHOUT LIMITATION, WARRANTIES OF TITLE, MERCHANTABILITY, FITNESS FOR A PARTICULAR PURPOSE, NONINFRINGEMENT, OR THE ABSENCE OF LATENT OR OTHER DEFECTS, ACCURACY, OR THE PRESENCE OF ABSENCE OF ERRORS, WHETHER OR NOT DISCOVERABLE. SOME JURISDICTIONS DO NOT ALLOW THE EXCLUSION OF IMPLIED WARRANTIES, SO SUCH EXCLUSION MAY NOT APPLY TO YOU.

6. Limitation on Liability. EXCEPT TO THE EXTENT REQUIRED BY APPLICABLE LAW, IN NO EVENT WILL LICENSOR BE LIABLE TO YOU ON ANY LEGAL THEORY FOR ANY SPECIAL, INCIDENTAL, CONSEQUENTIAL, PUNITIVE OR EXEMPLARY DAMAGES ARISING OUT OF THIS LICENSE OR THE USE OF THE WORK, EVEN IF LICENSOR HAS BEEN ADVISED OF THE POSSIBILITY OF SUCH DAMAGES.

7. Termination

- a. This License and the rights granted hereunder will terminate automatically upon any breach by You of the terms of this License. Individuals or entities who have received Collections from You under this License, however, will not have their licenses terminated provided such individuals or entities remain in full compliance with those licenses. Sections 1, 2, 5, 6, 7, and 8 will survive any termination of this License.
- b. Subject to the above terms and conditions, the license granted here is perpetual (for the duration of the applicable copyright in the Work). Notwithstanding the above, Licensor reserves the right to release the Work under different license terms or to stop distributing the Work at any time; provided, however that any such election will not serve to withdraw this License (or any other license that has been, or is required to be, granted under the terms of this License), and this License will continue in full force and effect unless terminated as stated above.

8. Miscellaneous

- a. Each time You Distribute or Publicly Perform the Work or a Collection, the Licensor offers to the recipient a license to the Work on the same terms and conditions as the license granted to You under this License.
- b. If any provision of this License is invalid or unenforceable under applicable law, it shall not affect the validity or enforceability of the remainder of the terms of this License, and without further action by the parties to this agreement, such provision shall be reformed to the minimum extent necessary to make such provision valid and enforceable.
- c. No term or provision of this License shall be deemed waived and no breach consented to unless such waiver or consent shall be in writing and signed by the party to be charged with such waiver or consent.
- d. This License constitutes the entire agreement between the parties with respect to the Work licensed here. There are no understandings, agreements or representations with respect to the Work not specified here. Licensor shall not be bound by any additional provisions that may appear in any communication from You. This License may not be modified without the mutual written agreement of the Licensor and You.
- e. The rights granted under, and the subject matter referenced, in this License were drafted utilizing the terminology of the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works (as amended on September 28, 1979), the Rome Convention of 1961, the WIPO Copyright Treaty of 1996, the WIPO Performances and Phonograms Treaty of 1996 and the Universal Copyright Convention (as revised on July 24, 1971). These rights and subject matter take effect in the relevant jurisdiction in which the License terms are sought to be enforced according to the corresponding provisions of the implementation of those treaty provisions in the applicable national law. If the standard suite of rights granted under applicable copyright law includes additional rights not granted under this License, such additional rights are deemed to be included in the License; this License is not intended to restrict the license of any rights under applicable law.